

ТЕОРІЯ СТРАТЕГІЇ ТА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 330.111.4

О. В. Шкурупій, канд. екон. наук доц.,
Полтавський університет споживчої кооперації
України

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА І ХАРАКТЕР КЛАСОВИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

В статті розглянуто природу соціальних суперечностей, властивих постіндустріалізму та їх відмінності порівняно з конфліктами індустріального суспільства. Досліджено сучасні передумови формування соціальної структури постіндустріального суспільства та шляхи упередження дестабілізаційних наслідків класового протистояння в процесі переходу від індустріального виробництва до постіндустріального.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: постіндустріальне суспільство, соціальна структура суспільства, класовий поділ, інтелектуальний капітал.

Зміни, які почали відбуватися наприкінці ХХ ст. і тривають нині, спричиняють глибокі перетворення соціально-економічних систем у багатьох країнах, зумовлюючи перехід до постіндустріального суспільства. Теорія постіндустріалізму ґрунтується на ідеях Е. Тоффлера [1], Дж. Гелбрейта [2], Д. Рисмена [3], Д. Белла [4]. Набувши особливої значимості в умовах сучасного розвитку суспільства, теорія постіндустріалізму постійно доповнюється та розвивається. Серед наукових досліджень, що здійснюються в Україні та Росії, насамперед необхідно виділити праці таких науковців, як А. А. Чухно [5], А. С. Гальчинський [6], В. М. Геєць [7, 8], В. І. Іноземцев [8, 9].

Разом з тим, при наявності фундаментальних наукових праць, що містять системний, всебічний теоретичний аналіз, і на які спирається більшість науковців — дослідників постіндустріалізму, в сучасних публікаціях перевага у виборі аспекту наукових розвідок тяжіє до висвітлення позитивних відмінностей становлення та розвитку постіндустріального суспільства. Зазначене спрямування у наукових розвідках, яке є безперечно правильним, ґрунтується на положенні про невичерпність запасів знань та інформації, що забезпечує стабільність розвитку світового співтовариства на протигагу технологічному прогресу, який орієнтований на зростаюче споживання обмежених ресурсів. Водночас не менш актуальними є дослідження суперечностей, що виникають у суспільстві нового типу у зв'язку з функціонуванням у сфері виробництва людського капіталу, набуттям і використанням членами суспільства права власності на інтелектуальний ресурс і виробництвом інтелектуального продукту. Крім цього, для постіндустріального суспільства притаманні зміни соціальної структури, характеру класових інтересів і способів їх узгодження, що також зумовлює підсилення значимості досліджень природи суперечностей.

Метою статті є аналіз сучасних процесів трансформації відносин у суспільстві, які формують соціальну структуру постіндустріального типу. Завдання полягають у дослідженні суперечностей, зумовлених новим класовим поділом.

Сучасний період розвитку людства характеризується тим, що виникає нова система відносин, пов'язана передусім із використанням інформації та знань. Продукти інтелектуальної діяльності (інформація та знання), отримані на основі використання в сучасних відтворювальних системах людського капіталу за участі індивідів — його носіїв, одночасно є провідними видами ресурсів і можуть

бути інтерпретовані як капітал, будучи частиною сукупних ресурсів, що використовуються в бізнесі.

Нині існують два основних підходи до визначення сутності капіталу: неокласичний та альтернативний йому підхід, який розвивається у різних напрямках (неомарксизм, посткейнсіанство-калецькіанство, неорікардіанство та ін.). Відносно першого — капітал розуміється як технічний фактор виробництва, відносно другого — як суспільні відносини. В сучасній економічній теорії науково обґрунтованими визнаються обидва підходи, про що свідчить, наприклад, відображення обох трактувань у *всесвітньо визнаній економічній енциклопедії «The Palgrave Dictionary of Economics»*. Однак межі використання зазначених концепцій різні. Неокласичний підхід забезпечує дієвий інструментарій оцінки господарських процесів на мікрорівні та досліджує явища макроекономічного зростання за допомогою виробничої функції, яка враховує роль науки і освіти, проте, водночас, він має певні обмеження. Зазначені обмеження полягають у тому, що застосування неокласики дає можливість здебільшого констатувати зміни, які відбуваються, але не дозволяє охопити аналізом якісні відмінності технологічно прогресуючої економіки. Внаслідок того, що такий неокласичний принцип як «універсальність» досягається за рахунок спрощення, то поза аналізом опиняється соціальна складова сучасних господарських процесів.

Якщо прийняти положення про те, що природа економічних відносин породжена відносинами соціальними, то в такому випадку капітал у будь-якій формі, і насамперед людський капітал, слід розглядати як суспільні відносини. Методологія неокласики, яка ґрунтується на положеннях раціоналізму, використання обмежених ресурсів і максимізуючої поведінки індивідів, що діють розрізнено, соціально не розділяє учасників економічних процесів і внаслідок цього не має достатніх можливостей для поглибленого вивчення природи соціально-економічних відносин постіндустріального суспільства та дослідження суперечностей, які почали формуватися вже нині. На противагу неокласиці альтернативний підхід розглядає соціальну структуру суспільства як таку, що складається з різних соціальних груп або класів, які представляють свої власні інтереси, і водночас реалізують інтереси соціуму.

Соціальна структура постіндустріального суспільства згідно з сучасними науковими поглядами передбачає наявність трьох основних класів. Панівним є технократичний клас — еліта суспільства (інакше новий клас, клас інтелектуалів, технократичний прошарок або мерітократія). До його складу входять найбільш здібні та компетентні члени суспільства. Середній клас — це клас професіоналів, який складається з кваліфікованих робітників і менеджерів нижчого рівня, праця яких використовується у сфері виробництва та сфері послуг. Найнижчий клас утворюється за рахунок робітників фізичної праці, представників зникаючих професій, емігрантів із країн, що розвиваються, та інших людей, які не адаптувалися до умов економічних і суспільних перетворень, що відбуваються. До цієї групи відносяться робітники, які мають низький рівень кваліфікації і не володіють спеціальними навиками, не набули досвіду роботи або не наділені достатніми здібностями.

У зв'язку з новим класовим поділом виникає питання щодо наявності у постіндустріальній системі відносин такого явища як експлуатація. В наукових публікаціях висловлюється думка про те, що основним конфліктом сучасного світу знову є суперечність між працею і капіталом [10, с. 39]. Рух інтелектуального капіталу у межах діяльності господарюючого суб'єкта вваляює явища експлуатації. Людські властивості, у тому числі, і особливо цінна для підприємця, персоніфікована здатність до творчості, за їх застосування трансформуються у певні капітальні форми. В умовах панування ринкового фундаменталізму (за термінологією Дж. Сороса), виведені на перший план креативні властивості людини будуть об'єктивно перетворюватися на приватну власність, яку корпоративний капітал буде намагатися

привласнити (або принаймні використати), одягаючи на творчу особистість маску «капіталу» та заперечуючи всі форми невідчуженого розвитку людських якостей [11, с. 141].

Організація господарської діяльності з використанням інтелектуальних ресурсів неможлива без залучення працівників, які є носіями людського капіталу. Це означає, що на мікрорівні буде реалізована не тільки економічна функція зазначеного фактора виробництва, а й соціальна.

Працівники розцінюють знання, які наразі є найважливішим ресурсом сучасного виробництва, як свою інтелектуальну власність. Тому вони виступають за визнання свого права на участь у розпорядженні ними, виказуючи протидію монополізації знань, безплідному для себе «розчиненню» у комп'ютерних програмах, технологіях, виробках фірм та ін. [12, с. 91]. Замість нової відчуженості, яка набуває вигляду інтелектуального капіталу, що поєднується з матеріальними та фінансовими ресурсами власників виробництва, індивіди — власники знань розглядають фахову компетентність як обґрунтування свого права на присвоєння праці.

Зважаючи на ці аргументи, можна погодитися: доки в суспільстві існують економічні відносини, доти творча діяльність індивіда, яка здійснюється в системі виробництва як матеріальних, так і нематеріальних благ, буде підпорядкована інтересам капіталу. Соціально-економічну сутність будь-якої економічної системи визначає інститут власності на ресурси та виготовлені продукти, і доки він буде зберігатися, існуватиме і проблема справедливості привласнення, і механізм, за допомогою якого таке привласнення відбувається.

Водночас на проблему існування експлуатації робітників інтелектуальної праці (knowledge worker) капіталом можна подивитися і з іншого боку, виходячи з того, що класовий конфлікт у постіндустріальній економіці розгортається не навколо власності на засоби виробництва, а утворюється внаслідок нерівного розподілу людських можливостей щодо отримання знань, а також зумовлюється індивідуальними здібностями до навчання.

Розглядаючи нині існуючі системи у найбільш розвинутих країнах, Г. Башнянин, думку якого поділяють багато вітчизняних науковців [13, с. 191], відзначає, що відмінністю таких устроїв є посилення соціалізація, розширення суспільного сектора економіки та скорочення приватного (на відміну від типу постсоціалістичних систем, перехідні процеси яких характеризуються інтенсивною капіталізацією та зростанням приватного сектора економіки).

У країнах, де процеси фундації постіндустріального суспільства відбуваються найактивніше, залучення інформаційно-інтелектуального ресурсу, що відбувається в масштабі поширення інтелектуальної праці в суспільному господарстві, безпосередньо пов'язано з використанням особистої власності, яка приходить на зміну приватній власності на засоби виробництва. Крім того, у новій системі відносин більшість представників класу інтелектуалів орієнтовані на постіндустріальні цінності, які будуть домінувати у соціумі, відсуваючи назад економічні цінності. Зміна ціннісних пріоритетів у людей інтелектуальної праці створює передумову подолання експлуатації в суспільствах, які за ступенем свого розвитку можуть прирівнюватися до постеконічної цивілізації.

Становлення нової господарської системи пов'язано зі зміною закономірностей розвитку виробничого та соціального потенціалу сучасного суспільства. І хоча нині зазначені зміни виразно проявляються лише в характері макроекономічних процесів деяких країн (домінувати новий господарський уклад буде лише тоді, коли фаза розширення пройде довготривалий цикл), уже на цій, проміжній стадії, з погляду на упередження імовірних проявів класового протистояння в майбутньому, постає питання щодо можливостей оптимізації розбіжних інтересів сторін — учасниць виробничого процесу. На нашу думку, істотно пом'якшити суперечність між працею і капіталом може розвиток соціального партнерства, що розглядається як система інститутів і механізмів узгодження таких інтересів. Соціальне партнерство не може

ліквідувати природу розбіжності інтересів між робітниками та роботодавцями, але за умов ефективного регулювання соціально-трудових відносин через посередництво держави (удосконалення діючого законодавства, впровадження інституціональних програм, які стосуються проблеми співучасті робітників) здатне оптимізувати систему взаємодії сторін.

Сучасний нижчий клас не відрізняється явно вираженою класовою самосвідомістю і через це не може становити серйозної небезпеки стабільності в суспільстві внаслідок класового протистояння. Проте для нього характерна прихована деструктивна сила, яка у майбутньому здатна суттєво стримувати соціальний та господарський розвиток суспільства [14, с. 20—24].

З метою запобігання імовірним проявам руйнівного характеру та збереження соціальної й економічної стабільності мають бути знайдені механізми, які забезпечать різним верствам населення можливість отримати єдино значимий у новому суспільстві ресурс — знання. З погляду теорії це означає, що розглядаючи цикл відтворення в контексті класового поділу, серед чотирьох стадій (виробництво — розподіл — обмін — споживання) важливо виділити «розподіл», оскільки саме ефективність стадії розподілу визначає міру доступності освіти всім верствам населення. Практичне ж вирішення цієї проблеми передусім пов'язане з розробкою і запровадженням ефективної системи державного регулювання відносин у сегменті третинної освіти (за Міжнародною стандартною класифікацією освіти — МСКО). В Україні до цього сегменту за змістовною відповідністю можна віднести середню професійну освіту, вищу професійну освіту, а також навчання в аспірантурі та докторантурі.

Як показують дослідження [15], механізм державного регулювання має сприяти забезпеченню можливості отримати зазначений вищий рівень освіти талановитим людям із малозабезпечених верств населення. Підготовка кадрів середньої та вищої професійної кваліфікації, а також підготовка наукових кадрів забезпечує перехід індивіда на новий, більш високий соціальний рівень, цей факт слугує обґрунтуванням доцільності державного фінансування цих заходів. Беручи участь у виробничих процесах і використовуючи нагромаджений інтелектуальний капітал, підготовлений професіонал отримує можливість повернути суспільству кошти, витрачені на його освіту. Державна допомога, яка покликана компенсувати індивідуальні витрати (або певну їх частку) є вигідною для суспільства.

У цьому контексті розгляду підлягають проблеми взаємовідносин держави та особистості. Не можна не погодитися з думкою науковців [15] про те, що сучасний стан економічного розвитку є таким, що держава намагається не оптимізувати свої витрати і доходи, а мінімізувати витрати, при цьому максимально збільшуючи доходи. Разом з цим, задоволення інтересів окремої особистості відбувається також за схемою отримання максимального зиску при найменших витратах. З погляду економічної теорії при визначенні джерел фінансування (державний бюджет чи особисті доходи громадян) вирішенню підлягає проблема «як досягти оптимуму між соціальною справедливістю та економічними інтересами сторін?»

Сьогодні практично будь-який уряд намагається перейти до змішаного фінансування. Спосіб нагромадження капіталу, за якого частина витрат покладається на споживачів освітньої послуги, викликає, як правило, значну протидію з боку суспільства. Глибина цього конфлікту тим більша, чим далі суспільство відходить від оптимального співвідношення розходів і доходів сторін. Зважаючи на це, найефективнішою моделлю нагромадження людського капіталу є така, що передбачає повну оплату державою як мінімум середньої освіти та освіти після завершення навчання у вищому навчальному закладі, а в системі вищої освіти — часткове співфінансування з боку того, хто навчається [15, с. 6, 8].

Відмінності характеру класового поділу соціуму, який формується, пов'язані з тим, що володіння знаннями та ступінь освіченості набувають статусу головних індикаторів при визначенні місця конкретної людини в сучасному суспільстві. Зва-

жаючи на проблеми в Україні, необхідно зазначити, що ринкові відносини в системі освіти, комерціалізація освітніх послуг за недостатнього розвитку економіки суспільного сектору суттєво ускладнюють перехід малозабезпечених людей з нижчого рівня суспільної градації до вищої. Ця ситуація істотно посилюється у зв'язку з нерівністю в доходах населення.

Але крім проблеми обмежених можливостей представників нижчого класу піднятися до більш високого класового рівня, існує проблема й іншого характеру — відтік індивідів з класу професіоналів і перехід їх до нижчого класу. Це відбувається внаслідок постійно зростаючих вимог, що висувуються корпоративним сектором до якості робочої сили, які, у свою чергу, зумовлені сучасними масштабами технологічного суперництва. Поряд із, безперечно, позитивними результатами застосування праці висококваліфікованих працівників (удосконаленням виробничих і господарських процесів, поліпшенням споживних властивостей готової продукції тощо) паралельно виникають і дестабілізаційні наслідки, зумовлені тим, що працівники, функціональні властивості яких уже не відповідають підвищеним стандартам, відчужуються від наукомісткого і високотехнологічного виробництва і таким чином поповнюють групу людей, виключену із системи соціальної взаємодії.

Як засіб запобігання зіткненню протилежних інтересів у вигляді соціального конфлікту може розглядатися підхід застосування різних форм професійного вдосконалення працівника, який триває безперервно. Мова іде про постійне підтримання процесів нагромадження людського капіталу, які відбуваються на індивідуальному рівні: необхідно, щоб набуті професійні знання і навички виробника постійно оновлювались та збагачувались і цінувались на ринку праці.

Висновки. Матеріал, наведений у статті, розкриває один з маловивчених теоретичних аспектів, пов'язаних із процесами переходу від індустріального до постіндустріального суспільства. На основі проведеного аналізу набули подальшого розвитку положення щодо природи суперечностей постіндустріального суспільства, конкретизація яких полягає в такому:

1. В умовах переходу до постіндустріального суспільства поступово формується нова класова структура. Утворення класів відбуваються у сфері поділу праці, яка в наш час зазнає істотних змін. Суспільний поділ праці умовно розділяється на два види: технологічний і соціальний. Перший зумовлює кваліфікаційно-професійну диференціацію суспільства; другий — класову. Зміни у сфері поділу праці проявляються у тому, що за нових умов і трудові відносини, і відносини власності набувають нової якості, щільно переплітаючись між собою як ніколи раніше.

2. Нова якість трудових відносин зумовлена передусім тим, що в креативному класі, особливо в його суперкреативному ядрі (за термінологією Р. Флориди [16]) превалюють нематеріалістичні мотиви, застосовується нова система організації праці, використовуються інші (персоніфіковані) підходи до оплати праці та ін. Відносини власності набувають змін унаслідок інформаційної революції та широкого використання в підприємницькому секторі інформаційно-інтелектуального ресурсу; приватна власність на засоби виробництва поступово поступається місцем особистій власності.

3. Основою класового поділу в постіндустріальному суспільстві, що зароджується, стають володіння знаннями та освіченість, оскільки саме ці параметри визначають соціальний статус людини. Визначальним фактором такого явища, як соціальна нерівність стає можливість отримання освіти, доступ до неї. Водночас важливим є суб'єктивний фактор, який проявляється як здатність людини до навчання. Людина насамперед сама формує свої продуктивні якості, які у подальшому дають їй можливість претендувати на певний соціальний статус та певну класову належність. Унаслідок цього новий класовий поділ у постіндустріальному суспільстві є значно жорсткішим, ніж у суспільствах, що існували до цього часу.

4. З метою запобігання деструктивному впливу, якого можна очікувати від нижчого класу внаслідок неспроможності адаптації його представників до системних перетворень, пов'язаних із переходом до постіндустріального суспільства, має бути задіяний механізм, використання якого дало б можливість контролювати доступ до освіти всіх верств населення.

5. Враховуючи те, що в період переходу до постіндустріального суспільства нові відносини стають усе більш складними, система державного регулювання буде зберігатися. Вона необхідна і з погляду становлення нової соціальної структури, яка характеризується жорсткою класовою поляризацією. Але протистояння негативним наслідкам класового поділу за рахунок державного впливу у вигляді економічної підтримки незахищених верств населення та соціальних програм (зокрема освітніх), може мати ефект лише у тому випадку, коли людина здатна завдяки своїм уродженим можливостям та особистому бажанню скористатися такою допомогою. Отже здібності індивіда (а не рівень доходів чи соціальний статус) є головним критерієм, який треба враховувати при наданні державної допомоги.

Проблеми становлення постіндустріального суспільства є багатограними. Наукові розвідки щодо структури постіндустріального суспільства та характеру класових суперечностей, які висвітлені в статті, охоплюють лише незначну їх частку. Перспективу подальшого дослідження становлять зокрема: проблема власності на інтелектуальний ресурс, проблема інвестицій та заощаджень в аспекті економічного зростання, проблема творчості, як основного виду діяльності в постіндустріальному суспільстві та ін.

Література

1. Тоффлер Е. Третья Хвиля / Пер. с англ. — К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. — 516 с.
2. Гэлбрейт Дж. Новое постиндустриальное общество. — М.: Прогресс, 1969. — 480 с.
3. Riesman D. Leisure and Work in Post-Industrial Society // Mass Leisure / E. Larrabee, R. Meyersohn, eds. 1958. — P. 363—385.
4. Bell D. The coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Society: a Venture in Social Forecasting. New York: Basic Books, 1973. — 507 p.
5. Чухно А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та її значення для України. — К.: Логос, 2003. — 631 с.
6. Гальчинський А. С. Трансринкові трансформації // Економічна теорія. — 2007. — № 1. — С. 3—11.
7. Геєць В. Характер перехідних процесів до економіки знань // Економіка України. — 2004. — № 4. — С. 4—14; № 5. — С. 4—13.
8. Иноземцев В.Л. Класс интеллектуалов» в постиндустриальном обществе // Социальные исследования. — 2000. — № 6. — С. 69—78.
9. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. — М.: Логос, 2000. — 304 с.
10. Greider W. One World, Ready or Not: The Manic Logic Global Capitalism. — N.Y., 1997. — P. 39.
11. Бузгалин А., Колганов А. Человек рынок и капитал в экономике XXI века // Вопросы экономики. — 2006. — № 3. — С. 125—141.
12. Головінов О.М. Людський капітал у системі виробничих відносин. — Донецьк: РВВ Донецького державного університету економіки і торгівлі ім. М.Туган-Барановського. 2004, — 160 с.
13. Кульчицький Б.В. Сучасні економічні системи: Навч. посіб. — Львів: Афіша, 2004. — 279 с.
14. Иноземцев В.Л. Классовый аспект бедности в постиндустриальных обществах // Социальные исследования. — 2000. — № 8. — С. 18—27.
15. Майбуров И. Эффективность инвестирования в человеческий капитал в США и России // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 4. — С. 3—13.
16. Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее. — М.: Классика — XXI, 2005. — 421 с.